

ถอดบทเรียนการจัดการเรียนรู้รายวิชาการศึกษา เฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย

LESSON LEARNED OF LEARNING MANAGEMENT IN INDEPENDENT STUDY IN THAI DANCE CLASS

ฐานิย์ สังกิธิวงษ์¹

Thapanee Sungsitivong

วันรับบทความ : 15 พฤศจิกายน 2561

วันแก้ไขบทความ : 04 ธันวาคม 2561

วันตอบรับบทความ : 24 ธันวาคม 2561

บทคัดย่อ

การถอดบทเรียนการจัดการเรียนรู้รายวิชาการศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย จากการปรับปรุงวิธีการจัดการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับการจัดการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 ให้เหมาะสมกับบริบทปัจจุบัน และผู้เรียนคือนิสิตชั้นปีที่ 3 วิชาเอกนาฏศิลป์ไทย ในภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2560 จากการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้วยกระบวนการสุนทรียสนทนาตามแนวคิดของเดวิด โบห์ม ในรูปแบบวิธีการนั่งล้อมวงตามแนวคิดเควกเกอร์ ส่งผลให้กรณีศึกษามีรูปแบบที่หลากหลายตามความสนใจ ความเหมาะสมกับบุคลิกลักษณะ และทักษะความสามารถเฉพาะของแต่ละบุคคล ได้แก่ การศึกษาและฝึกปฏิบัติทักษะทางด้านนาฏศิลป์ไทย 14 กรณี นาฏศิลป์พื้นบ้าน 2 กรณี นาฏศิลป์นานาชาติ 2 กรณี องค์ความรู้แนวคิดทางด้านนาฏศิลป์ 3 กรณี องค์ประกอบของการแสดงในงานนาฏศิลป์ไทย 1 กรณี รวม 22 กรณีศึกษา โดยออกแบบวิธีการเรียนรู้แบบองค์รวม การพัฒนาความรู้ที่จำเป็น การพัฒนาทักษะที่สำคัญ

การพัฒนาคุณค่าภายใน ให้ผู้เรียนเรียนแบบรู้จริง เน้นการลงมือปฏิบัติ โดยการนำเสนอผลการศึกษาเป็นโครงการแสดงผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษา ผู้สอนเปลี่ยนจากผู้สอนเป็นผู้ฝึก และร่วมกันทบทวนสะท้อนคิด รวมทั้งการประเมินผลด้วยตนเอง การถอดบทเรียนเป็นสิ่งที่ทำให้เห็นว่ากระบวนการจัดการเรียนรู้ร่วมกันของผู้เรียนและผู้สอนก่อให้เกิดการตระหนักรู้ถึงคุณค่าและความหมายของการศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย

คำสำคัญ: ถอดบทเรียน; การจัดการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21; การศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย; สุนทรียสนทนา; ทบทวนสะท้อนคิด

Abstract

Lesson learned visualising in educational courses: a case study of revised Thai dance courses related to twenty first century's context of learning management. The sample was Thai dance majors, third year, semester two

¹อาจารย์ ดร. สาขาวิชานาฏศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

Faculty of Fine Arts, Srinakharinwirot University

of 2018 academic year. According to students' discussion through Bohm dialog and Quakers' idea, it contributed to the case studies with different interests, characteristic appropriateness, and individual competences. For instance, 14 case studies of a study and practice in Thai dance, two case studies of Thai folk dance, two case studies of international dances, three case studies of concept of Dramatic Arts, and a case study of elements of Thai dance performance, which are twenty two cases in total. The instruction design were holistic learning, development in essential knowledge, development in important knowledge and development in inner values. It encouraged students to associate with mastery learning and learning by doing. The result was presented as a learning achievement. A lecturer worked as a coach, did after action review with students and evaluated themselves. Lesson learned visualising facilitated collaborative learning between learners and a teacher, which raised awareness of value and meaning of education, especially, Thai dance.

Keyword: Lesson Learned; Learning Management in the 21st Century; Independent Study in Thai Dance; Dialogue; After Action Review

1. บทนำ

โลกาภิวัตน์ปัจจุบันส่งผลต่อการศึกษากับการพัฒนารูปแบบการจัดการเรียนรู้เพื่อให้สอดคล้องเข้ากับยุคสมัยและความต้องการของผู้เรียน ความท้าทายทางการศึกษาในศตวรรษที่ 21 จึงเกี่ยวเนื่องกับผู้สอนจะมีกระบวนการและออกแบบการจัดการเรียนรู้อย่างไร เพื่อเตรียมพร้อมผู้เรียนให้มีความรู้ทักษะสำหรับการดำเนินชีวิตอย่างมีคุณภาพที่ดีและมีความสุข เป้าหมายหลักของการพัฒนาการศึกษาคือ

การพัฒนาผู้เรียนให้เป็นบุคคลที่มีคุณภาพ ด้วยกระบวนการเรียนรู้ เพื่อความเจริญงอกงามของบุคคลและสังคม ความก้าวหน้าทางวิชาการ การสร้างองค์ความรู้อันเกิดจากสภาพแวดล้อม สังคม การเรียนรู้และปัจจัยเกื้อหนุนให้ผู้เรียนเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต ดังกล่าวนี้อันได้เล็งเห็นความสำคัญในการออกแบบการจัดการเรียนรู้และปรับปรุงการจัดการเรียนการสอนในรายวิชาการศึกษาระดับปริญญาตรีศิลปศึกษา โดยออกแบบให้มีวิธีการเรียนรู้แบบองค์รวม (Holistic Learning) ประกอบด้วยหลักการ 3H ได้แก่ 1. Head การพัฒนาความรู้ที่จำเป็น (Core Knowledge) 2. Hand การพัฒนาทักษะที่สำคัญ (Core Skill) 3. Heart การพัฒนาคุณค่าภายใน (Core Value) เพื่อให้ผู้เรียนได้พัฒนาศักยภาพการเรียนรู้สูงสุดของมนุษย์ที่เข้าถึงวิชาการและชีวิต ที่จะช่วยพัฒนาทักษะสำคัญ และพัฒนาจิตใจ ต้องการให้ผู้เรียนเรียนรู้แบบรู้จริง (Mastery Learning) เน้นการลงมือปฏิบัติ (Learning by Doing) และเล็งจากการเรียนเพื่อสอบไปสู่การเรียนเพื่อค้นหาศักยภาพ ช่วยเพิ่มผลสัมฤทธิ์ของผู้เรียนอย่างแท้จริง เพิ่มความร่วมมือระหว่างผู้เรียน เพิ่มความมั่นใจในตนเองของผู้เรียน (จิราภรณ์ พานิช, 2560: 41) โดยผ่านการสร้างบรรยากาศในห้องเรียนที่ดี การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้วยกระบวนการสุนทรียสนทนาในรูปแบบการนั่งล้อมวง โดยการมุ่งเน้นที่กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของผู้เรียนและผู้สอนเกิดความหลากหลายของรูปแบบการศึกษาและวิธีการนำเสนอผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาเฉพาะกรณี ปรากฏเป็นการถอดบทเรียนการจัดการเรียนรู้ในรายวิชาการศึกษาระดับปริญญาตรีศิลปศึกษา

2. เนื้อหา

รายวิชาการศึกษาดูเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย

การศึกษาดูเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย (PFA447 Independent Study in Thai Dance) รายวิชาในหลักสูตรศิลปกรรมศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาศิลปะการแสดง ประเภทวิชาเลือก 3 หน่วยกิต จัดการเรียนการสอนในภาคเรียนที่ 2 ปีการศึกษา 2560 ผู้เรียนคือนิสิตวิชาเอกนาฏศิลป์ไทย ชั้นปีที่ 3 จำนวน 22 คน อาจารย์ผู้รับผิดชอบรายวิชาและผู้สอน คือ อาจารย์ ดร.สุภาพณีย์ สังสิทธิ์วงศ์ คำอธิบายรายวิชา คือ การศึกษาค้นคว้า แลกเปลี่ยนเรียนรู้เฉพาะเรื่องหรือเฉพาะบุคคล ฝึกทักษะความรู้ ความสามารถด้านนาฏศิลป์ไทย และประสบการณ์ในการประยุกต์ใช้ความรู้สู่การปฏิบัติจริง โดยมีจุดมุ่งหมายคือผู้เรียนสามารถแลกเปลี่ยนเรียนรู้แนวคิด หลักการปฏิบัติ พัฒนาความรู้ พัฒนาทักษะความสามารถ จากกรณีศึกษาเฉพาะเรื่องหรือเฉพาะบุคคล วัตถุประสงค์ในการพัฒนาและปรับปรุงรายวิชา คือ การปรับปรุงขอบเขตเนื้อหาวิชาให้เหมาะสมกับผู้เรียนเวลาเรียน และบริบทปัจจุบัน และการปรับปรุงวิธีการจัดการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับการจัดการเรียนรู้อยู่ในศตวรรษที่ 21

การจัดการเรียนรู้ด้วยกระบวนการสุนทรียสนทนาในรูปแบบการนั่งล้อมวง

การจัดการเรียนการสอนตามแผนการสอนครั้งแรกคือการแนะนำรายวิชา บรรยายคำอธิบายรายวิชา ผู้สอนต้องการจัดการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับความต้องการและความเหมาะสมกับผู้เรียน ให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์และวิพากษ์รายวิชา กำหนดแนวทางการศึกษา และกระบวนการเรียนรู้ ด้วยวิธีการสุนทรียสนทนา ตามแนวคิดของเดวิด โบห์ม (David Bohm, 2554: 50-51) กล่าวว่า “สุนทรียสนทนา” (Dialogue) มาจากคำว่า Dialogos ในภาษากรีก คำว่า Logos หมายถึง ถ้อยคำ ส่วนคำว่า Dia หมายถึง ผ่าน อาจเกิดกับคนจำนวนเท่าใดก็ได้ บ่งชี้ถึงภาพลักษณ์ที่หมายถึง กระแสของความหมายซึ่งไหลอยู่ท่ามกลางและระหว่างทำให้เกิดความหลากหลายของความหมายไปทั่วทั้งกลุ่ม นำไปสู่ความเข้าใจใหม่ เป็นสิ่งสร้างสรรค์และรับรู้ร่วมกัน สุนทรียสนทนาจะไม่มีใครต้องการเป็นผู้ชนะ หรือทำให้ความคิดเห็นของตนเองนั้นคงอยู่ เมื่อใดที่พบความคิดของผู้ใด ทุกคนย่อมได้รับประโยชน์

สุนทรียสนทนา (Dialogue) และการฟังอย่างลึกซึ้ง (Deep Listening) แนวคิดคือเน้นการสื่อสารในวงสนทนาโดยเน้นกระบวนการฟัง ซึ่งก่อให้เกิดการไหลเวียนของความหมาย ถ่ายเท ผ่านไปมาระหว่างคนที่อยู่ในวงสนทนา ทุกคนเป็นกัลยาณมิตรของกันและกัน ปรารถนาให้คนอื่นฟังสิ่งที่ดี ๆ ทำให้เกิดความออกเฝยของความรู้ความเข้าใจ ซึ่งอาจจะไม่เกิดขึ้นได้ด้วยวิธีการพูดกันในแบบธรรมดา จะทำให้คนเข้าใจกัน เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นเองโดยไม่ต้องโน้มน้าว ชักจูงด้วยวิธีการเทศนาหรืออบรมสั่งสอน (โสฬส ศิริโสภณ, 2549: 27. อ้างถึงใน สุรพล ธรรมมดี; ทัศนีย์ จันอิน; และ คงกฤษ ไตรรงค์. 2553: 76) เช่นเดียวกับการสอนแบบสานเสวนา (Dialogic Teaching) คือ กระบวนการที่ผู้เรียนและผู้สอนมีปฏิสัมพันธ์เชิงสื่อสารซึ่งกันและกัน เพื่อการเรียนรู้ ผ่านการค้นหา การคิด การตั้งคำถาม และการให้เหตุผลร่วมกัน ภายใต้บรรยากาศที่เคารพต่อกัน ตอบแทนกัน เน้นที่การเรียนรู้ โดยไม่มีฝ่ายใดกุมอำนาจเหนืออีกฝ่าย (วิจารณ์ พานิช, 2558: 96) การจัดการ

เรียนรู้กับบรรยากาศการเรียนที่ดี ผู้สอนควรสร้างสภาพแวดล้อมในการเรียนที่มีคุณภาพ โดยหาเนื้อหา กิจกรรมที่ท้าทายความสามารถของผู้เรียน กระตุ้นความสนใจแก่ผู้เรียน ให้มีประสบการณ์ที่สนุกสนานกับระดับความสามารถ ให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมอย่างกระตือรือร้น (ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์, 2558: 9) โดยใช้รูปแบบการนั่งล้อมวงตามแนวคิดของควอกเกอร์

รูปแบบดังกล่าวเป็นกระบวนการเรียนรู้แนวสันตวิธี ที่มีมิติความศักดิ์สิทธิ์และจิตวิญญาณ

การนั่งล้อมวงฟังเสียงของกันและกันอย่างใส่ใจ เปรียบเสมือนการรับฟังเสียงของบรรพบุรุษและเสียงของแผ่นดินแม่ที่มีชีวิต ที่สติปัญญาของมนุษย์นั้นไม่ได้มาจากเพียงการนั่งคิดร่วมกัน แต่มาจากการเปิดโอกาสให้กับญาณทัศนะที่ดำรงอยู่ ชาวคริสตชนควอกเกอร์ (Quaker) เชื้อเรื่องสันตวิธี ความไม่รุนแรงและความเสมอภาค มีวิธีการเข้าโบสถ์ที่แตกต่าง คือจะนั่งรวมกันในความเงียบ ฟังเสียงของความเงียบ หากมีความรู้สึกนึกคิดอันใดที่ผ่านเข้ามาในใจและอยากจะบอกกล่าว ก็ให้ลุกขึ้นพูด เมื่อพูดจบก็นั่งลง แล้วความเงียบก็กลับคืนอีกครั้งหนึ่ง คล้ายๆ กับการรอเสียงพระเจ้าหรือจิตใหญ่ที่จะพูดผ่านเราในภาษามนุษย์นั่นเอง (ณัฐพัธ วัชวิญญู, 2561: ออนไลน์) รูปแบบการนั่งล้อมวงสะท้อนให้เห็นถึงความเสมอภาค การสื่อสารภายใต้บรรยากาศที่เคารพและยอมรับความแตกต่างและการอยู่ร่วมกันอย่างเท่าเทียม

สุนทรียสนทนา สามารถดึงความรู้เฉพาะตัว หรือความรู้ฝังลึก (Tacit Knowledge) ออกมาได้ การอยู่ในวงสุนทรียสนทนาเป็นการหาคลื่นและพลังงานความรู้และความคิดร่วมกัน เมื่อเกิดการรับคลื่นดังกล่าวก็จะมี การส่งถ่ายในวงสนทนา ผู้ที่รับคลื่นได้บางคนอาจรู้สึกได้ว่า เสียงคนอื่นเหมือนเสียงตนเองเหมือนคนอื่นได้พูดสิ่งที่ตัวเองคิด หรือเป็นสิ่งที่เราอยากพูด (โสพัธ ศิริไสย์, 2549: 27. อ้างถึงใน สุรพล ธรรมร่วมดี; ทัศนีย์ จันอิน; และคงกฤษ ไตรวงษ์. 2553: 76)



ภาพที่ 1 และ 2 สุนทรียสนทนาตามแนวคิดของเดวิด โบห์ม ในรูปแบบการนั่งล้อมวงตามแนวคิดของควอกเกอร์

ผู้สอนจึงให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ตีความหมายคำอธิบายรายวิชา เพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์ความคิดเห็นรวมทั้งนำเสนอถึงความต้องการของผู้เรียนเอง เนื่องจากรายวิชาดังกล่าวเป็นการศึกษาเฉพาะกรณีจัดการเรียนการสอนโดยให้ผู้เรียนเป็นผู้เลือกกรณีศึกษาด้วยตนเองตามความถนัดและ

ความเหมาะสมกับทักษะความสามารถ ผลปรากฏว่ากลุ่มผู้เรียนส่วนใหญ่เลือกศึกษาค้นคว้าและฝึกปฏิบัติทักษะทางด้านนาฏศิลป์ไทย ซึ่งเข้าใจว่าเป็นลักษณะการสอบจำเดียว จากประสบการณ์และตัวอย่างจากการสอบจำเดียวของหลักสูตรนาฏศิลป์ไทยในสถาบันอุดมศึกษาอื่นๆ ที่มีการจัดแสดง

ผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาด้วยการสอบจำเดียวมาตรฐานทางด้านนาฏศิลป์ไทย

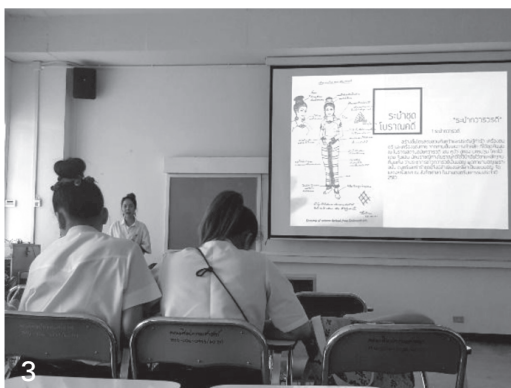
หากแต่มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒยังไม่ปรากฏการจัดแสดงผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาในลักษณะดังกล่าว กลุ่มผู้เรียนจึงมีความคิดเห็นไปในทิศทางเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ว่าต้องการนำเสนอผลการศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์เป็นการสอบจำเดียวมาตรฐานทางด้านนาฏศิลป์ไทย โดยการเข้ารับการถ่ายทอดท่ารำจากครูผู้เชี่ยวชาญ หรือนาฏศิลป์ทางด้านนาฏศิลป์ไทย

ทั้งนี้ผู้เรียนส่วนหนึ่งแสดงความคิดเห็นและแสดงออกถึงความวิตกกังวลกับรูปแบบการศึกษาดังกล่าว จึงได้มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นถึงปัญหาที่เกี่ยวกับทักษะทางด้านนาฏศิลป์ไทยและความสนใจที่แตกต่างกันออกไปตามความถนัด ผู้สอนมีความคิดเห็นพ้องไปกับกลุ่มผู้เรียนดังกล่าวและแสดงความคิดเห็นเพิ่มเติมว่า ปัญหาคือผู้เรียนเลือกตามที่เคยปรากฏในอดีต เลือกตามใจชอบมากกว่าความถนัด หรือความเหมาะสมกับบุคลิกลักษณะและทักษะความสามารถ ซึ่งอาจเกิดจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นแบบด่วนสรุปในระยะเวลาจำกัด จึงได้นัดหมายแลกเปลี่ยนเรียนรู้ความคิดเห็นใหม่ในครั้งถัดไป และแนะนำแนวทางในการพิจารณาเลือกกรณีศึกษา ควรดำเนินการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมเกี่ยวกับกรณีศึกษานั้นๆ และผู้สอนได้ตั้งคำถามกับผู้เรียน พร้อมทั้งให้ผู้เรียนตอบคำถามตนเองว่ากรณีศึกษาที่เลือกนั้นสอดคล้องกับความสนใจ ความถนัด ความเหมาะสมกับบุคลิกลักษณะ และทักษะความสามารถของตนจริงๆ หรือไม่ อย่างไร การตั้งคำถามดังกล่าวเป็นกระบวนการทัศนคติของการเป็นผู้สอน ถามคือสอนไม่ได้หมายความว่าถามเนื้อหาความรู้เนื้อความเองโดยไม่ตั้งใจ ไม่ทันคิด หรือเรียนแบบไม่รู้ตัว เป็นการสนทนาแบบถกประเด็นบนพื้นฐานของเหตุและผล (Cause-Effect) และเหตุผล (Reason) (สุธีระ ประเสริฐสรรพ, 2559: 99) เป็นการตั้งคำถามเพื่อกระตุ้นเตือนให้ผู้เรียนไตร่ตรองคิดอย่างรอบคอบ ไม่ผูกติดกับบรรทัดฐาน ขอบเขต กฎเกณฑ์ โดยเฉพาะรูปแบบในการนำเสนอผลการศึกษาในลักษณะใกล้เคียงที่เคยปรากฏมาก่อนในอดีต ทั้งนี้ให้ศึกษาเพียงเพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาต่อไป

การเรียนรู้เกิดขึ้นได้ตลอดทั้งที่ประสบความสำเร็จและไม่ประสบความสำเร็จตามเป้าหมาย ความผิดพลาดหรือความล้มเหลวในสิ่งที่ผู้เรียนประสบมาแล้วในอดีต จึงมีคุณค่าที่จะนำไปคิดเพื่อเรียนรู้แก้ไขในอนาคต ซึ่งมีความสำเร็จรออยู่ข้างหน้า (ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์, 2558: 28) การเรียนรู้จากปัญหาเป็นหลัก การวิเคราะห์ค้นหาจุดแข็งจุดอ่อน ข้อดีข้อด้อย เช่น ด้านลักษณะทางกายภาพ บุคลิกลักษณะตัวละคร หรือต้องการปรับปรุงแก้ไขปัญหา พัฒนาเพิ่มเติมทักษะความสามารถทางด้านนาฏศิลป์ของตน หรือแม้กระทั่งตั้งต้นจากความสงสัยอยากรู้ อยากเรียน จากกระบวนการสุนทรียสนทนาในครั้งแรก

เมื่อกระบวนการเรียนรู้ศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมเกี่ยวกับสิ่งที่ผู้เรียนสนใจต้องการศึกษา และการไตร่ตรองสะท้อนคิดจากกระบวนการสุนทรียสนทนา ผู้เรียนจะใช้วิธีเรียนรู้ใหม่ ต่อเมื่อเขาอยู่ในพื้นที่สบายใจ

(The Edge of Comfort Zone) ผู้สอนจึงใช้ยุทธวิธีให้ผู้เรียนเข้าไปอยู่ที่นั่น โดยต้องมีความระมัดระวังให้พอดีอย่าสร้างแรงกดดันมากเกินไปจนผู้เรียนก่อแรงต้านเพื่อปกป้องตนเอง เป้าหมายที่แท้จริงคือ เพื่อสร้างพฤติกรรมการใหม่ คือให้ผู้เรียนเปลี่ยนจากการเรียนแบบรับการถ่ายทอดความรู้ มาเป็นเรียนแบบ Active Learning โดยใช้การสนทนา ผู้สอนต้องใช้เครื่องมือสร้างการเปลี่ยนแปลง คือให้ผู้เรียนเรียนรู้ทฤษฎี-ปฏิบัติ-ไตร่ตรองสะท้อนความคิดเป็นสำคัญ (วิจารณ์ พานิช, 2558: 100) และให้ผู้เรียนเป็นผู้ตัดสินใจเลือกกรณีศึกษาอย่างไม่มีข้อจำกัดด้านรูปแบบกรณีศึกษา เช่น การศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย นาฏศิลป์พื้นบ้าน นาฏศิลป์ร่วมสมัย นาฏศิลป์นานาชาติ หรือการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับองค์ประกอบในการแสดงนาฏศิลป์ไทย และการศึกษาค้นคว้าความรู้และแนวคิดในการสร้างสรรค์ผลงานนาฏศิลป์ โดยการแนะแนวทางการศึกษาค้นคว้าจากการยกตัวอย่างกรณีศึกษา เช่น ประเด็น แนวคิด รูปแบบงานนาฏศิลป์ นาฏศิลป์พื้นบ้าน ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านกรณีศึกษานั้นๆ โดยนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าและฝึกปฏิบัติเป็นโครงการนำเสนอผลการศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย มุ่งเน้นกระบวนการเรียนรู้ และการจัดการนำเสนอร่วมกันในรูปแบบที่หลากหลาย



ภาพที่ 3 และ 4 การนำเสนอหัวข้อกรณีศึกษาจากการศึกษาค้นคว้าเบื้องต้น

ความหลากหลายรูปแบบของการศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย

ปีเตอร์ เซงเก้ (Peter Senge, 2017: 543) ได้กล่าวว่า ความหลากหลายไม่เพียงเป็นคุณธรรมด้านบวกยังเป็นองค์ประกอบสำคัญสำหรับการศึกษา ความหลากหลายเป็นถ้อยคำยอดนิยมในมหาวิทยาลัย แต่มักถูกนำเสนอในฐานะความคิดที่ตามมาทีหลัง แนวคิดนี้มักถูกนำเสนอเพื่อบรรลุลความเท่าเทียม ความเท่าเทียมคือเหตุผลในการแสวงหาความหลากหลาย ยังมีเหตุผลอื่นที่สำคัญต่อกระบวนการสร้างการศึกษาที่ดี ความหลากหลายทางความคิดคือหนึ่งในวิธีที่จะสร้างเงื่อนไขที่จำเป็นสำหรับการเรียนรู้ และการเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการศึกษาที่จะกระตุ้นให้เกิดปัญญา (Peter Senge, 2017: 543) การศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย ของนิสิตชั้นปีที่ 3 วิชาเอกนาฏศิลป์ไทย จำนวน 22 คน 22 กรณีศึกษา มีรูปแบบของการศึกษาและฝึกปฏิบัติทักษะที่หลากหลายตามความสนใจ ความถนัด ความเหมาะสมกับบุคลิกลักษณะ และทักษะความสามารถเฉพาะของแต่ละบุคคล โดยมีกรณีศึกษาดังต่อไปนี้

1. การศึกษาและฝึกปฏิบัติทักษะทางด้านนาฏศิลป์ไทย จำนวน 18 กรณี คิดเป็นร้อยละ 81.81 แบ่งประเภทตามรูปแบบของงานนาฏศิลป์ ได้ดังนี้

1.1 การศึกษาและฝึกปฏิบัติทักษะทางด้านนาฏศิลป์ไทย จำนวน 14 กรณี คิดเป็นร้อยละ 63.63 สามารถแบ่งตามประเภทได้ 2 ลักษณะ คือแบ่งตามรูปแบบหรือประเภทของบทละครประกอบการแสดง ได้แก่ ละครใน จำนวน 5 กรณี (รำโอ้เหินาตัดดอกไม้, รำปั้นหย่แต่งตัว, รำวียะดาทรงเครื่อง, รำบุษบาชมสวนขวัญ และรำลงสรงโทนสุหรานาง), ละครนอก จำนวน 4 กรณี (รำฉุยฉายนางมณี, รำฉุยฉายโกมินทร์, รำฉุยฉายนางวิพาร และรำคันทมาลีแต่งตัว), ละครพื้นทาง จำนวน 2 กรณี (รำฉุยฉายมั่งรายกะยอชวา และรำฉุยฉายมั่งตรา), โขนและเพลงหน้าพาทย์ จำนวน 2 กรณี (รำฉุยฉายนางนารายณ์ และรำตระนิมิต) และหุ่นละครเล็ก จำนวน 1 กรณี ทั้งนี้ 14 กรณีศึกษาสามารถแบ่งตามประเภทของลักษณะการแสดง ได้แก่ รำฉุยฉาย จำนวน 5 ชุด (รำฉุยฉายนางมณี, รำฉุยฉายมั่งตรา, รำฉุยฉายนางนารายณ์, รำฉุยฉายโกมินทร์ และรำฉุยฉายนางวิพาร), รำลงสรงทรงเครื่อง จำนวน 4 ชุด (รำปั้นหย่แต่งตัว, รำวียะดาทรงเครื่อง, รำลงสรงโทนสุหรานาง และรำคันทมาลีแต่งตัว), รำประกอบอาวรุ จำนวน 2 ชุด (รำโอ้เหินาตัดดอกไม้ และรำฉุยฉายมั่งรายกะยอชวา), รำชมธรรมชาติ จำนวน 1 ชุด (รำบุษบาชมสวนขวัญ), รำเพลงหน้าพาทย์ จำนวน 1 ชุด (รำตระนิมิต) และการเชิดหุ่นละครเล็ก จำนวน 1 ชุด

1.2 การศึกษาและฝึกปฏิบัติทักษะทางด้านนาฏศิลป์พื้นบ้าน จำนวน 2 กรณี คิดเป็นร้อยละ 9.09 ได้แก่ “ฟ้อนสาวน้อยเลียบดอนสวรรค์” และ “ฟ้อนสาวสารคามลำเพลิน”

1.3 การศึกษาและฝึกปฏิบัติทักษะทางด้านนาฏศิลป์นานาชาติ จำนวน 2 กรณี คิดเป็นร้อยละ 9.09 ได้แก่ นาฏศิลป์อินเดีย ชุด “Pushpanjali” และนาฏศิลป์อินโดนีเซีย ชุด “เป็นเด็ด”

2. การศึกษาองค์ความรู้และแนวคิดทางด้านนาฏศิลป์ จำนวน 3 กรณี คิดเป็นร้อยละ 13.63 สามารถแบ่งกลุ่มการศึกษาได้ดังนี้

2.1 การศึกษาแนวคิดทางด้านนาฏศิลป์ จำนวน 2 กรณี คิดเป็นร้อยละ 9.09 ได้แก่ “การศึกษาแนวคิดการสร้างสรรค์ผลงานจากผู้บุกเบิกนาฏศิลป์ไทยร่วมสมัย” และ “การศึกษาแนวคิดการสร้างสรรค์ผลงานและฝึกปฏิบัติการสร้างสรรค์ผลงานนาฏศิลป์พื้นบ้านภาคใต้ร่วมสมัย”

2.2 การศึกษาวิเคราะห์องค์ความรู้ทางด้านนาฏศิลป์ ได้แก่ “การศึกษาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของท่ารำในระบำโบราณคดี” จำนวน 1 กรณี คิดเป็นร้อยละ 4.54

3. การศึกษาองค์ประกอบของการแสดงในงานนาฏศิลป์ไทย จำนวน 1 กรณี ได้แก่ การศึกษาองค์ประกอบของการแสดงด้านเครื่องแต่งกาย โดยการฝึกปฏิบัติกระบวนการปักเครื่องแต่งกาย

ยีนเครื่องโขน-ละคร จำนวน 1 กรณี คิดเป็นร้อยละ 4.54

โดยนำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าและฝึกปฏิบัติเป็นโครงการนำเสนอผลการศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย มุ่งเน้นกระบวนการเรียนรู้ และการจัดการนำเสนอร่วมกันในรูปแบบที่หลากหลาย เป็นการเรียนรู้โดยการลงมือปฏิบัติ (Learning by Doing)



ภาพที่ 5 และ 6 รายงานความคืบหน้าผลการศึกษาเฉพาะกรณี

การเรียนรู้โดยการลงมือปฏิบัติ และการศึกษาทางวิชาการแบบอาศรม

กรณีการศึกษาทางวิชาการแบบอาศรม มีจุดมุ่งหมายเพื่อยกระดับความซาบซึ้งในคุณค่าความสำคัญของศิลปะ และมีประสบการณ์ตรงในศิลปะ จึงเป็นโมเดลที่การศึกษาแบบบูรณาการจะสามารถปรับใช้ได้ ซึ่งการเรียนการสอนศิลปะเกี่ยวกับบทบาทที่สำคัญของประสบการณ์และความจำเป็นต้องช่วยผู้เรียนบ่มเพาะมุมมองเชิงทดลองที่มีความแปลกใหม่เกี่ยวกับโลกและการสนองตอบต่อโลกอย่างสร้างสรรค์ ดังนั้นจึงควรผสมผสานการสืบค้นกับประสบการณ์เข้าด้วยกัน เพราะความต้องการปลูกฝังความรู้ของผู้เรียน เป็นเรื่องของแนวคิด ไม่ได้ตั้งอยู่บนเทคนิควิธีหรือวัสดุ สิ่งที่สอนคือ

แนวทางการเข้าถึงทัศนศิลป์และศิลปะการแสดง หากถามผู้เรียนว่า “คุณคิดอย่างไร คุณหลงใหลอะไร สื่อชนิดไหนที่ช่วยคุณได้มากที่สุดในการพัฒนาแนวคิดของคุณ” ผู้เรียนส่วนใหญ่พบว่า การสืบค้นแบบนี้ ทำท่ายและนำตื่นเต้น (เดบอราห์ เจ. เฮย์เนส, 2557: 222-223)

การศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย รำฉุยฉายมั่งตรา ของธนชัย มั่นคง เป็นรูปแบบอาศรมศึกษา เกิดจากผู้เรียนได้ไตร่ตรองสะท้อนคิด แนวทางการพัฒนาทักษะความสามารถของตน ผ่านการวิเคราะห์รูปร่างลักษณะทางกายภาพของตนเองว่าเป็นคนมีรูปร่างเล็ก บุคลิกลักษณะ หลากหลิก ร้อนรน ไม่สง่างาม ประกอบกับความประทับใจ เคารพ ศรัทธาในตัวรองศาสตราจารย์ ดร.ศุภชัย จันทร์สุวรรณ ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์) ผู้เป็นแรงบันดาลใจของผู้เรียนที่มองว่าผู้ถ่ายทอดกระบวนท่ารำ มีรูปร่างลักษณะทางกายภาพเป็นคนตัวเล็ก แต่มีทักษะความสามารถในการแสดงรำเดี่ยวเป็นเลิศ สามารถถ่ายทอดบุคลิกลักษณะของตัวละครได้อย่างดี มีท่วงท่าลีลาสง่างาม มีความละเอียดละไม และเทคนิคกลวิธีในการรำ หากได้รับการถ่ายทอดองค์ความรู้ดังกล่าวถือเป็นการพัฒนาศักยภาพทักษะทางด้านนาฏศิลป์ไทยได้เป็นอย่างดี



ภาพที่ 7 และ 8 การศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย รำฉุยฉายมั่งตรา ของฉนชัย มั่นคง ได้รับการถ่ายทอดจาก รศ.ดร.ศุภชัย จันทรสุวรรณ ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์)

กรณีศึกษานาฏศิลป์อินเดียของนางสาวณัฐกฤตา เวทการ มีจุดมุ่งหมายสำหรับการต่อยอดทางการศึกษาในอนาคตในฐานะผู้สร้างสรรค์ผลงาน เนื่องจากในชั้นปีที่ 4 ผู้เรียนจะต้องสร้างสรรค์ผลงานในงานนาฏศิลป์นิพนธ์ จึงถือโอกาสทางการศึกษานี้ศึกษาค้นคว้าและฝึกปฏิบัตินาฏศิลป์อินเดียที่ตนสนใจ อยากรู้ อยากเรียน โดยได้รับความอนุเคราะห์การถ่ายทอดทำรำจากอาจารย์ ดร.ฤตพชรพร ทองถนอม



ภาพที่ 9 และ 10 การศึกษาเฉพาะกรณี นาฏศิลป์อินเดีย ของณัฐกฤตา เวทการ ได้รับการถ่ายทอดจากอาจารย์ ดร.ฤตพชรพร ทองถนอม

การเรียนรู้ให้ได้ทักษะหรือการลงมือปฏิบัติ (Learning by Doing / Active Learning) สามารถทำได้โดยการเปลี่ยนแปลงการเรียนการสอนเป็นการเรียนรู้โดยใช้โครงการเป็นฐาน (PBL : Project-Based Learning) ผู้สอนเปลี่ยนจากผู้สอนเป็นผู้ฝึก (Coach/Teacher Facilitator) และผู้สอนร่วมกับผู้เรียนทบทวนสะท้อนคิด (ARR Reflection : After Action Review) (วิจารณ์ พานิช, 2560: 37) และจากการทบทวนสะท้อนคิด ครั้งนี้ปัญหาส่วนใหญ่ที่ผู้เรียนพบคือ เรื่องของระยะเวลาอันจำกัดสำหรับการถ่ายทอดความรู้ ผู้เรียนจึงต้องจัดสรรและจัดการศึกษาค้นคว้าก่อนเข้ารับการถ่ายทอดความรู้ และใช้เวลาที่เหลือสำหรับรายละเอียดของกลวิธีและ

เทคนิคเฉพาะ ถึงแม้ในระหว่างการศึกษาจะพบปัญหาแต่สิ่งหนึ่งที่ผู้เรียนได้คือการเรียนรู้จากปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้ผู้เรียนได้รู้จักชะงักการแก้ไขปัญหานั้นๆ และนำไปสู่ความสำเร็จตามที่มุ่งหมาย และหลังจากที่ผู้เรียนแสดงผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษา อาจารย์ธรรมชาติ พรหมพัย ผู้เชี่ยวชาญทางด้านนาฏศิลป์ผู้ร่วมทบทวนสะท้อนคิด ได้กล่าวถึงโครงการแสดงผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาในครั้งนี้ว่าเป็นการเปิดโอกาสให้กับผู้เรียนอย่างแท้จริง มีความหลากหลายของรูปแบบกรณีศึกษา อีกทั้งยังรับรู้ได้ถึงความเพียรพยายาม ตั้งใจ และความสุขที่ผู้เรียนได้รับจากการเรียนในรายวิชานี้ เนื่องจากผู้เรียนได้ศึกษาและปฏิบัติในสิ่งที่ตนเองสนใจอย่างแท้จริงรวมถึงทักษะความสามารถในการถ่ายทอดและการนำองค์ความรู้ไปพัฒนาต่อยอดให้แก่ตนเองและผู้อื่นได้อีกด้วย

เมื่องานสำเร็จก็จะบ่มเพาะการทำงานร่วมกัน จากความรู้สึกเดิมที่แยกกันเป็นปัจเจกบุคคล ก็กลับมาเข้าใจกัน สภาพการเป็นกลุ่มเกิดขึ้นจากการฝ่าฟันอุปสรรคไปด้วยกัน ทำให้มีประสบการณ์ตรง กระบวนการถอดบทเรียนและทำทบทวนสะท้อนคิด (Self-Reflection) ทำให้แต่ละคนเรียนรู้ในมิติที่ตนเองไม่เคยประสบมาก่อน คือ เรียนรู้ชีวิต สังคม ได้ทักษะชีวิตพวกเขาได้ส่วนที่ไม่ใช่ความรู้ความเข้าใจ (Non-Cognitive) คือการสร้างอุปนิสัย (Character) ของการเป็นศตวรรษที่ 21 ด้วยการเรียนรู้จากการทำโครงการ (PBL : Project-Based Learning) ทำให้เกิดการเรียนรู้จากประสบการณ์ถึงภายในผู้เรียน (Experiential Learning) ผู้เรียนเปลี่ยนกระบวนการทัศนเรื่องการเรียนรู้ ผู้สอนเปลี่ยนกระบวนการทัศนเรื่องการทำหน้าที่ผู้สอน การเปลี่ยนแปลงเกิดทั้งสองฝ่าย (สุธีระ ประเสริฐสรรพ, 2559: 44)



ภาพที่ 11, 12 และ 13 โครงการแสดงผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทย

บททวนสะท้อนคิด และการประเมินตนเอง

สุนทรียสนทนาเพื่อการเรียนรู้จากการกระทำ วิธีการพัฒนาโดยการเรียนรู้จากการทำงานจริง เป็นการเรียนกลุ่มย่อยเพื่อผลสองอย่างพร้อมๆ กัน คือเพื่อให้งานสำเร็จและทีมงานได้เรียนรู้ โดยมีผู้สอนเป็นโค้ชของการเรียนรู้ (Learning Coach) คอยช่วยให้กลุ่มมีสมดุลระหว่างการทำงานกับการเรียนรู้ สิ่งที่สำคัญอย่างยิ่งคือการลงมือทำ ตามด้วยการไตร่ตรองสะท้อนคิดเป็นวงจร โดยมีคำถามเป็นตัวกระตุ้น มีเป้าหมายให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ (วิจารณ์ พานิช, 2558: 144)

การทบทวนสะท้อนคิดมีประโยชน์ต่อผู้เรียนในการนำความสนใจของผู้เรียนไปสู่เรื่องใหม่ ซึ่งถ้าเข้าใจในเรื่องเดิมอย่างดีแล้วความสนใจในเรื่องใหม่ที่จะเรียนก็จะง่ายขึ้น อยากเรียนโดยปราศจากความวิตกกังวล การแนะนำให้ผู้เรียนได้ทบทวนความคิด และแก้ไขงานอีกครั้งนี้ เป็นการกระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้มากกว่าการบอกคำตอบทันที ดังนั้นผู้สอนจึงควรทำให้ผู้เรียนหันมาสนใจพิจารณางานของตนเองอีกครั้ง แล้วผู้เรียนจะพัฒนาตนเองจนเกิดความรู้ที่แท้จริงได้ (ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์, 2558: 28-35)

การประเมินคือกลไกการให้ข้อมูลกลับแก่ผู้เรียนและผู้สอน ผู้เรียนใช้ข้อมูลนี้ในการปรับปรุงพัฒนาการเรียนรู้ของตน ผู้สอนใช้ข้อมูลนี้ช่วยทำหน้าที่เอื้ออำนวยให้ผู้เรียนบรรลุเป้าหมายการเรียนรู้ สิ่งที่คุณสอนต้องทำคือ สร้างบรรยากาศหรือสภาพแวดล้อมให้เกิดสภาพจิตใจในตัวผู้เรียน การประเมินอย่างเป็นทางการต่อผู้เรียนเป็นรายคนช่วยให้ผู้เรียนแต่ละคนรู้ว่า ณ ขณะนั้นตนมีผลการเรียนรู้เรื่องนั้นในระดับใดในการดำเนินการประเมินความเข้าใจ หรือสมรรถนะที่เป็นผลการเรียนรู้ของผู้เรียนนั้นเป็นโอกาสการเรียนรู้ที่สูงมากของผู้สอน (วิจารณ์ พานิช, 2560: 24) ผู้สอนแนะนำให้ผู้เรียนคิดถึงการเรียนรู้ของตนเองในทุกกิจกรรมโดยอาจตั้งเกณฑ์ขึ้นเองเพื่อให้คะแนนแต่ละส่วน หรือจะใช้วิธีคิดแบบภาพรวมหรือใช้ปัญญาญาณ (Intuitive) กระบวนการที่ให้ผู้เรียนประเมินตนเองและให้เกรดตนเองนี้ นำไปสู่การคิดทบทวนไตร่ตรองสะท้อนคิดอย่างเข้มข้น ต่อการเรียนรู้ของตนและผู้เรียนส่วนใหญ่ก็จะให้เกรดตนเองอย่างเหมาะสม (วิจารณ์ พานิช, 2558: 175)

3. unสรุป

การจัดการเรียนการสอนรายวิชาการศึกษาศาสนาเฉพาะกรณีด้านนาฏศิลป์ไทยให้สอดคล้องกับการจัดการเรียนรู้ในศตวรรษที่ 21 โดยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้วยกระบวนการสุนทรียสนทนา (Dialogue) ตามแนวคิดของเดวิด โบห์ม ในรูปแบบวิธีการนั่งล้อมวงตามแนวคิดของควอเกอร์ (Quaker) ก่อให้เกิดรูปแบบการศึกษากฎปฏิบัติที่หลากหลายตามความสนใจ ความถนัด ความเหมาะสมกับบุคลิกลักษณะ และทักษะความสามารถเฉพาะของแต่ละบุคคล รวม 22 กรณีศึกษา โดยออกแบบวิธีการเรียนรู้แบบองค์รวม (Holistic Learning) การพัฒนาความรู้ที่จำเป็น การพัฒนาทักษะที่สำคัญ การพัฒนาคุณค่าภายใน ให้ผู้เรียนเรียนแบบรู้จริง (Mastery Learning) เน้นการลงมือปฏิบัติ (Learning by Doing) โดยการนำเสนอผลการศึกษาเป็นโครงการแสดงผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษา (Project Based Learning: PBL) ผู้สอนเปลี่ยนจากผู้สอนเป็นผู้ฝึก (Coach) รวมทั้งการร่วมกันทบทวนสะท้อนคิด (After Action Review: AAR) ซึ่งจากการจัดการเรียนการสอนดังกล่าวส่งผลก่อเกิดการเรียนรู้ร่วมกัน (Collaborative Learning) ระหว่างผู้เรียนและผู้สอน การถอดบทเรียนจึงเป็นเครื่องมือหนึ่งที่

สะท้อนกระบวนการจัดการเรียนรู้ร่วมกันของผู้เรียนและผู้สอนก่อให้เกิดการตระหนักรู้ถึงคุณค่าและความหมายของการศึกษา การพัฒนา การฝึกทักษะความรู้ความสามารถ และประสบการณ์ในการประยุกต์ใช้ความรู้สู่การปฏิบัติจริง

4. บรรณานุกรม

- ชัยวัฒน์ สุทธิรัตน์. (2558). ศิลปะการสอน เพื่อผู้เรียนรู้ในศตวรรษที่ 21. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: วีพริ้นท์.
- ณัฐพล วัชวิญญู. (2561). จิตวิวัฒน์ : เจ็ดขวบปี สุนทรีสนทนา ปลดภัย เปราะบาง เปลี่ยนแปลง. สืบค้นเมื่อ 12 มิถุนายน 2561, จาก <https://www.gotoknow.org/posts/163252>
- เดวิด โบห์ม. (2554). ว่าด้วยสุนทรีสนทนา. แปลโดย เพชรรัตน์ พงษ์เจริญสุข. กรุงเทพฯ: สอนเงินมีมา.
- ปาร์กเกอร์ เจ. ปาล์มเมอร์; อาเธอร์ ซายองค์; และ เมแกน สคริบเนอร์. (2557). หัวใจอุดมศึกษา : เสี่ยงเรียกร้อง เพื่อปรับเปลี่ยนสถานศึกษา. แปลโดย กรรณิการ์ พรมเสาร์. กรุงเทพฯ: สอนเงินมีมา.
- ปีเตอร์ เซงเก้. (2560). โรงเรียนแห่งการเรียนรู้. กิตติพล เอี่ยมกมล. กรุงเทพฯ: สอนเงินมีมา.
- ไพฑูรย์ สินลารัตน์. (2560). การศึกษา 4.0 เป็นยิ่งกว่าการศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิจารณ์ พานิช. (2558). เรียนรู้สู่การเปลี่ยนแปลง Transformative Learning. กรุงเทพฯ: เอส.อาร์.พรีนติ้ง แมสโปรดักส์.
- วิจารณ์ พานิช. (2560ก). การสร้างการเรียนรู้สู่ศตวรรษที่ 21. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสยามกัมมาจล.
- วิจารณ์ พานิช. (2560ข). ศาสตร์และศิลป์ของการสอน. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.
- สุธีระ ประเสริฐสรรพ. (2559). Re-Learning จากเรียนรู้สู่เรียนรู้คิด. กรุงเทพฯ: ภาพพิมพ์.
- สุรพล ธรรมมดี; ทศนีย์ จันอิน; และ คงฤช ไตรวงศ์. (2553). อาศรมศิลป์วิจัย: การวิจัยและพัฒนาชุมชน แห่งการเรียนรู้แนวจิตตปัญญา. กรุงเทพฯ: ศูนย์จิตปัญญาศึกษา มหาวิทยาลัยมหิดล.
- แอมโบรส ชูซาน เอ. (2556). การเรียนรู้แห่งศตวรรษที่ 21 : 7 หลักการสร้างนักเรียนแห่งอนาคตใหม่. แปลโดย วันวิสาข์ เคน. กรุงเทพฯ: โอเพ่นเวิลด์ส พับลิชชิง เฮาส์.